

В. Трачук

ПОЛІТИЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Поява терміна «толерантність» у політичній теорії та практиці характерна саме для сучасного стану світового співтовариства, коли люди (включаючи державних і політичних діячів) дедалі більше розуміють необхідність встановлення цивілізованих, дружніх взаємовідносин як на міжнародній арені, так і у внутрішньосупільних взаєминах. Різноманітність сучасного світу та стрімкий процес демократизації суспільних відносин висунули на перший план необхідність досягнення позитивних взаємовідносин на всіх рівнях особистого, соціального і політичного життя. Толерантність становить перший ступінь позитивних взаємовідносин, що утворюють триаду: толерантність — повага — співробітництво, практична реалізація якої забезпечує гармонійне співіснування та безкризову взаємодію всіх суб'єктів суспільного та політичного життя.

Розуміння толерантності не завжди відповідає етимології цього терміна. Звичайно, можна перекласти його українською як терпимість. Але в терпінні є не лише позитивний, але й негативний відтінок, своєрідна вимога — мовляв, «доводиться терпіти». Толерантність, у цьому разі, уявляється як своєрідна форма вимушеного терпіння, продиктованого повною нездатністю щось змінити. Відома середньовічна життєва максима твердить: допоможи мені, Боже, змінити те, чого я терпіти не в змозі, дай мені, Боже, сили витерпіти те, чого я змінити не можу, і дай мені, Боже, розуму не сплутати перше з другим. Таке розуміння толерантності притаманне

здебільшого спільнотам з домінуючим авторитарним стилем взаємовідносин і є ознакою духовної несвободи та суспільно-політичного безсилля як окремої особи, так і соціуму загалом. У радянській довідковій літературі з суспільної проблематики авторів не вдалося відшукати навіть терміна «толерантність», не кажучи вже про його тлумачення. Зате в словнику з етики приведене доволі розлоге тлумачення поняття «терпимість», яке визнається основою духовної свободи особистості «в умовах розколу суспільства на класи, національні та релігійні групи, інтереси і уявлення яких постійно стикаються між собою в конфліктах, що потребують вирішення»¹. Така собі вимога всезагальної терпимості, на зразок толстовського «непротилежності злу насиллям». Стосовно України, то це може бути пояснене багатомісячною історією національного гноблення та бездержавного існування, котре змушувало українців до виживання будь-якою ціною, і в першу чергу — покірності та терпіння до своїх панів.

Поняття ж толерантності багатше за змістом. Воно передбачає позитивний зміст цього терміна як відкритість по відношенню до іншого, як позитивне ставлення до внутрішнього різноманіття, як свободу мислити нестандартно, не так, як прийнято більшістю. На думку професора політології Варикського університету Ендрю Рива, справжня толерантність полягає в готовності не втручатися в погляди, настрої та дії, незважаючи на брак симпатій до них, або неприязнь до них, навіть тоді, коли змога втрутитись (чи сила, достатня для втручання) цілком реальні. Саме в цьому полягає вартість толерантності². Межі толерантності в умовах демократії неминуче розмиті через невизначеність терміна «втручання», який може охоплювати як висунення переконливих аргументів, так і юридичний примус. Проблема визначення меж толерантності демократичного суспільства є дуже складною, оскільки необхідно дати відповідь на два складні запитання: перше — якою мірою толерантність має поширюватися на нетолерантних?; друге — якою мірою демократична держава може дозволити діяльність недемократичних (з точки зору існуючих стандартів) організацій? Даючи рішучий спротив категорично антитолерантним суб'єктам, водночас необхідно не затоптати слабкі паростки нового, яке завжди з'являється на світ опозиціонером наявному, усталеному і зазвичай ще сильному, оскільки ігнорування, знищення паростків нового означає знищення майбутнього.

З наукової точки зору доцільно виділити декілька видів толерантності. Перший — деклараційний. У цьому разі сприйняття

і терпіння виявляються «на словах», тобто у різноманітних заявах та деклараціях. Другий — реляційний, коли толерантність не виявляється ані у висловлюваннях, ані в діях, а лише у стосунках між суб'єктами суспільного процесу. Третій — акційний, за якого в діях протиборствуючих сторін можна виявити ознаки толерантності, навіть попри недружні заяви у засобах масової інформації та вороже ставлення одна до одної. Спрощене сприйняття толерантності включає одночасно всі її види, коли вона має місце і у висловлюваннях, і у відносинах, і у діях³. Перш ніж говорити про взаєморозуміння між людьми, країнами і континентами, треба запитати — «а на основі чого хочуть згоди?». У кожної людини (яка становить народ якоїсь держави), кожної соціальної, релігійної чи політичної спільноти є свої вимоги, свої бажання і врахувати їх всіх просто неможливо. Така позиція скоріше нагадуватиме потурання або жорстке обмеження, а це не має нічого спільного із толерантністю. Якщо «толерантність» поєднується зі схильністю не схвалювати якісь дії чи ідеї, що виявляється в суспільному житті, наприклад, у вигляді остракізму або застороги проти їх носіїв та організаторів, тоді така толерантність дуже сумнівна. Для того, щоб досягти консенсусу і певних взаємних поступок, треба «як мінімум, щоб зацікавлені сторони мали вичерпну інформацію про позиції всіх зацікавлених в консенсусі сторін»⁴. Вичерпна інформація (точніше, її поширення) — робота благодійних фондів, громадських та міжнародних організацій, політичних партій, культурних спілок. До розмов про міжнаціональні, міжконфесійні, політичні відносини долучаються і засоби масової інформації, щоправда, деякі, в гонитві за «гаряченькою новиною», або «скандальчиком» чи то нехтують, чи то забувають про принцип толерантності і зовсім не помічають того, що представники інших національностей, релігійних вірувань та політичних переконань — це не інопланетяни. Ви не помічали, що вашу дитину навчає в школі вчитель, який за походженням, наприклад, румун; відділенням поліклініки завідує не православний християнин, а католик, оточуючі не завжди і не в усьому поділяють ваші політичні погляди та переконання і т. д. Усвідомити треба не «абстрактний принцип толерантності», а тільки те, що ми (всі, без розбору національностей, релігійних та політичних уподобань) — український народ, ми живемо в одній країні, і лише від нас залежить, якими будуть стосунки між нами. Відносини взаємоповаги і взаємопорозуміння чи перманентного конфлікту та взаємної неприязні.

Толерантність, власне, і покликана запобігати виникненню різного роду конфліктів. Її треба сприймати не лише як цінність, а й як дієвий інструмент вирішення різного роду конфліктів, і завдання кожної держави, яка прагне дотримуватися таких принципів у своїй політиці, — це вироблення механізму втілення у практичне життя толерантних цінностей, які не повинні обмежитися викладенням на папері чи проголошенням у промові; не нехтувати ідеєю запровадження полікультурної освіти і розробляти спеціальні навчальні плани для можливого втілення цих ідей на практиці.

Своєрідна специфіка феномена толерантності полягає в тому, що вона може з'явитися лише як свідома життєва позиція та елемент світогляду людини (суспільства). Тут, природно, виникає запитання, «яким чином така позиція з'являється свідомо?».

По-перше, не викликає сумніву той факт, що формування такого роду сприйняття інших (людей), іншого (світогляду), іншої (традиції) можливе тільки на певному (достатньо високому) рівні морального та інтелектуального розвитку. В Україні цьому заважає ряд факторів, а саме: глибока криза суспільної моралі, спричинена деморалізуючим впливом радянської та пострадянської дійсності; стрімка деінтелектуалізація суспільства та вкорінена ще за радянських часів зневага до справжнього інтелекту та його носіїв; негативні риси українського національного характеру, котрі доволі часто перетворюють українця на самовпевненого та самодостатнього жлоба, в якого немає нічого святого, окрім власного кендюха, і який заради нього готовий не рахуватися ні з ким та ні з чим. По-друге, питання в тому, як виховати цю позицію, щоб це не нагадувало процес якогось нав'язування цінностей, що, в свою чергу, породжуватиме новий спротив і як, наслідок, виникнення конфліктів. Виховати можна методами полікультурної освіти, але необхідно враховувати віковий бар'єр. Полікультурна освіта — це шкільна освіта; на рівні інститутів та університетів можливе запровадження спеціальних просвітних курсів. А як бути тим, «кому за тридцять»? Самотужки? Це малоімовірно. Необхідна систематична, копітка робота різних суспільних інституцій, виховний вплив очільників суспільства та держави, котрі мають бути для громадян взірцем взаємоповаги та взаємопорозуміння, а не безглузких чвар та політичних розборок, як це є зараз. Доцільним є також використання можливостей соціальної реклами. В цьому контексті заслуговує на увагу та підтримку ініціатива Асоціації

зовнішньої реклами м. Києва, лейтмотивом якої стало гасло «Ми однакові!» (хоча самі рекламисти вважають її не дуже вдалою).

Розглядаючи феномен толерантності, не оминати увагою розмови про полікультурність та полікультурне суспільство, які час від часу з'являються у науковій періодиці. Формально українське суспільство є полікультурним, оскільки складається з представників 130 етнічних груп, значної кількості релігійних та політичних спільнот. Однак ставлення соціуму до цього є доволі неоднозначним і суперечливим, особливо в контексті толерантності. Дані соціологічних досліджень свідчать про існування не лише електоральних розколів, які можна подолати суто політичними методами, але й про суттєві ціннісні та соціокультурні розбіжності між різними соціальними верствами та регіональними спільнотами українського суспільства. Зокрема, 51% опитаних на сході та 25% — на заході України засвідчили вороже ставлення одне до одного⁵. За рік, що минув, ситуація докорінно змінитися не могла, оскільки жодна з політичних сил абсолютно нічого в цьому напрямі не зробила.

Чи доречно говорити про уявний знак рівності між суспільством полікультурним і суспільством толерантним? Чи означає це, що, говорячи про суспільство майбутнього як суспільство полікультурне, ми тим самим переконливо говоримо, що воно, без сумніву, і толерантне? Чи можливо побудувати суспільство «всенародної рівності», оминувши своєю увагою толерантність, і хіба вона не буде тим каменем, який кладуть першим на фундамент, коли зводять будинок?

Полікультурне суспільство — це не суспільство-мозаїка, де наявні різні культури, які фіксуються статистичними даними. Ми говоримо про суспільство, де представники різних культур взаємодіють і співіснують⁶.

Чи є суспільство України полікультурним у науковому розумінні цього терміна? Та перш за все, чи є воно толерантним? Враховуючи, що абсолютного ідеалу не існує (окрім, як у філософських працях), то, виходячи з відсутності кривавих етнічних, політичних, соціальних конфліктів і заворушень (за роки незалежності України), можна говорити про суспільство України як суспільство відносно толерантне. Безперечно, цьому не сприяють періодичні спалахи насильства, як-от побиття студентів-іноземців в Києві, скандали із видавничою продукцією Міжрегіональної академії управління персоналом, статтями у газеті «Сільські вісті», демарші

скінхедів та ультра націоналістів, кулачні «політбої» між представниками конкуруючих політичних сил у парламенті та за його межами. Небезпечною, на наш погляд, є також наростаюче ігнорування факту етнічної, конфесійної та політичної різноманітності з боку очільників держави і основних політичних сил. Замість продуманої, виваженої політики щодо врегулювання та профілактики численних суспільних конфліктів політичного, етнічного, конфесійного, соціального, регіонального характеру, маємо або розмови про «українську політичну націю», реальне існування якої поки що є доволі сумнівним, або надзвичайно жорстоку політичну боротьбу, котра має на меті знищення опонентів і ведеться без будь-яких правових та морально-етичних обмежувачів, розділяючи політикум і суспільство на «своїх» та «чужих», і супроводжується могутнім потоком взаємних образ, хамських висловлювань та оцінок, звинуваченнями в спробах «розколу нації», так званою «війною компроматів» та інформаційними війнами. Конфліктогенна модель поведінки має самодостатній характер. Це, насамперед, виявляється в тому, що конфлікт ініціює конфлікт, і питання про консенсус виникає як вимушена реакція, що забезпечує тимчасовий перепочинок і мобілізацію політичних та юридичних ресурсів у боротьбі за повноту влади окремих груп і державних інститутів. Толерантність в такого роду політичних війнах річ зайва, навіть більше того — досить шкідлива. Однак, як показує досвід, український народ доволі поміркований і подібного роду ситуації оцінює вельми критично, однак робить це здебільшого «на кухні». На зовні суспільний критицизм стосовно дій політикуму виходить не часто. Тут знову виникає запитання — до якої межі суспільство має зберігати толерантне ставлення до влади, котра у своєму ставленні до нього є здебільшого зовсім не толерантною? Отож, говорити про суспільство полікультурне в Україні, мабуть, ще зарано.

Процес становлення такого суспільства доволі складний. Це той випадок, де потрібен консенсус, щоб врівноважити вимоги і потреби кожної етнічної, соціальної та політичної спільноти. На сьогодні реальний консенсус як населення, так і суспільної еліти фактично відсутній, окрім хіба що «консенсусу страху» — загальносуспільної невпевненості у завтрашньому дні (С.Телешун). Фрагментоване за різними ознаками (політичними, економічними, етнічними, духовно-ментальними) українське суспільство не в змозі досягти консенсусу демократичним шляхом. Рецепти демократичної консолідації взагалі відсутні. Це викликає періодичну появу ідей

еднання навколо «авторитетного лідера», «спасителя нації», «ефективного керівника», що передбачає консолідацію суспільства та еліти не зовсім демократичними методами, і аж ніяк не на засадах толерантності. Вона, поки що, так і не стала наріжним каменем як національної, так і політичної культури українців.

Питання ще й у тому, яким чином різні культури (етнічні, політичні) мають співіснувати і взаємодіяти. Багатоманітність — невід’ємна риса світу природи та людського світу. Вона породжує певну хаотичність та конфліктогенність людського буття, які неможливо повністю осягнути та усунути. Багатоманітність та суперечність є нормою існування реального соціуму, однак вона має співіснувати з прагненням до єдності та консенсусу, що неминує породжує проблему оптимального узгодження потреб і внесків, прав і відповідальності суб’єктів ієрархізованого, але єдиного для всіх соціуму. Найбільш ефективно вона може бути вирішена в умовах демократії, яка допускає існування конфліктів та суперечностей, однак лише у визначених та загально визначених межах і вимагає їх пом’якшення шляхом консенсусу та компромісу.

Толерантність є головним принципом оперування багатоманітністю на рівні як громадянського суспільства, так і політичної верхівки. На рівні громадянського суспільства толерантність виявляє себе у формі лояльності, котра означає терпимість індивіда до позиції можливого опонента в межах певної спільноти чи організації, на політичному рівні — у формі політичної коректності як вимоги дотримуватися комунікативної пристойності, терпимого (толерантного) ставлення до інакомислення⁷. Інакше кажучи політична коректність — це неофіційна угода між усіма суб’єктами політичних (та інших) відносин, про те, що за жодних обставин вони не робитимуть нічого, що може сприяти формуванню у нації негативного образу самої себе⁸.

Вітчизняні політичні реалії переконливо засвідчують ігнорування політичними елітами принципу толерантності, що несе реальну загрозу демократичному майбутньому України. За останні роки в Україні сформувалася турбодемократія (демократія хаосу), однією з головних рис якої є педалювання суспільних цінностей конфліктогенного, а не консолідуючого, характеру. Найбільшими з них є: державна мова, форма державного устрою та державного правління, постійні пошуки «зрадників» (на котрих можна перекласти відповідальність за помилки та прорахунки), реабілітація воєнків ОУН-УПА, вступ до НАТО, пріоритети інтеграції

(євразійський чи євроатлантичний). Не заперечуючи їх важливості та значущості, варто зазначити, що вказані проблеми все ж не є найнагальнішими з точки зору реальних потреб пересічного громадянина і суттєво не впливають на його соціально-економічний стан та соціально-статусну самооцінку. Вони активно дискутуються здебільшого самими політиками, та й то переважно в ході виборчих кампаній чи внутрішньополітичних криз, аби після їх завершення бути відкладеними до «кращих часів».

Такий алгоритм політичної поведінки свідчить, по-перше, про відсутність свіжих креативних ідей у провідних політичних сил. Постійне використання заялжених гасел та слоганів покликане підтримати рівень «пізнаваності» та відновити втрачену увагу електорату, і для цього добрі будь-які засоби.

По-друге — низький рівень професіоналізму вітчизняного політикуму, котрий виявляється в незнанні правил суспільної комунікації та невмінні аргументовано відстоювати власну позицію (про що переконливо свідчать численні політичні ток-шоу на вітчизняному телебаченні). Тут на допомогу приходять агресивна публічна поведінка (саме публічна тому, що в кулуарах значна частина політиків стосовно своїх опонентів поводить ся набагато миролюбніше), коли брак аргументів прагнуть компенсувати підвищеним тоном спілкування, «полум'яними» поглядами, провокаційними висловлюваннями, відповідною мімікою та жестами. Цей прийом використовувався багатьма відомими політичними діячами (зокрема, В. Черчіль на полях своїх промов робив помітки — «аргументів недостатньо — потрібно підвищити голос»). Проте для наших політиків агресія доволі часто є головним, а то і єдиним аргументом. Їм варто було б знати, що агресивна поведінка швидше привертає увагу та краще запам'ятовується, але залишає враження нервовості, породженої безпорадністю та прихованою невірою у власну правоту. Більш того, публічна агресивність, будучи каналізованою через засоби масової інформації у суспільство, стає однією з головних причин психологічного нищення особистості, її деморалізації та поступового формування культу насильства як базової парадигми індивідуальної та групової суспільної поведінки в Україні. Розмови лідерів провідних політичних сил про необхідність підтримання в політичному середовищі нормальних людських стосунків, незалежно від різного політичного забарвлення, вироблення належного рівня політичної культури, подання простим людям особистого прикладу толерантної поведінки

«органічно» поєднуються з актами нетерпимості щодо політичних опонентів на рівні практичних дій очолюваних ними структур (та й власних також)⁹.

По-третє — про схильність до визнання виключно «мажоритарної» демократії, де меншість повинна беззастережно коритися більшості, а переможці отримують все. Звідси відсутність конструктивізму в діях політичної опозиції, прагнення владної більшості до абсолютної безроздільної влади та витискування всіх незгодних до своєрідного «політичного гетто», що значно обмежує (а то і взагалі зводить нанівець) їх можливості щодо контролю та критики влади, впливу на вироблення, прийняття та реалізацію управлінських рішень, захисту своїх законних прав та інтересів. Політична активність, спрямована на утвердження інтересів одних соціальних спільнот за рахунок інших, або всупереч їм, сприймається як насильство, придушення, руйнування існуючих ціннісних норм моралі. В цьому розумінні політична воля, реалізована абсолютним підкоренням більшості (суспільства) меншості (владній еліті) виявляє себе як обмеження свободи вибору, що суперечить свободі суб'єктів суспільства взагалі, знищує її і, відповідно, позбавляє їх цілісності (як, загалом, і суб'єктів насильства чи придушення) та свідчить про некерованість політичних процесів, про ситуацію, в якій пріоритет «позиції сили» зумовлений безсиллям, а політична спільнота стоїть на грані виживання. Стосовно України це означає остаточну втрату перспектив демократичної модернізації всіх сфер суспільства та можливу втрату державної незалежності впродовж відносно недалекої історичної перспективи.

Укорінення толерантності як базової парадигми політичної культури та політичної комунікації — це не питання кон'юнктури або бажання проімітувати сучасні стандарти політичної поведінки, і навіть не питання політичної доцільності. Це, насамперед, реальний імператив і можливість побороти конфронтаційну логіку посттоталітарного етапу адекватними в ситуації системної кризи засобами. Поза повноцінним консенсусом, підґрунтям якого має стати якісно нова, раціоналістична, мобілізаційна, конструктивістська свідомість українського суспільства та еліти, вийти з перманентної кризи, що поглиблюється і охоплює щораз ширші соціальні кола, групи і спільноти, буде надзвичайно важко.

¹ Словарь по этике / Под редакцией А.А.Гусейнова и И.С.Кона. Издание шестое. — Москва: Издательство политической литературы, 1989. — С. 351.

² Короткий Оксфордський політичний словник / За редакцією Ієна Макліна й Алістера Макмілана. Перекл. з англ. — Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. — С. 692.

³ Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — Видання друге, доповнене і перероблене. — Київ: «Генеза», 2004. — С. 661–662.

⁴ Чичановский А.А. Толерантность в условиях постсоветского информационного пространства // Толерантность и согласие: Материалы международной конференции «Толерантность, взаимопонимание и согласие». — М.: ИЗА РАН, 1997. — С. 247.

⁵ Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину? // Зеркало недели. — 2006. — 24 июня; Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Аналітичні матеріали центру ім. О.Разумкова. — Київ, червень 2006.

⁶ Перотті Антоніо. Виступ на захист полікультурності. — Львів: Кальварія, 2001. — С. 65

⁷ Політологічний енциклопедичний словник / За редакцією Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — Видання друге, доповнене і перероблене. — Київ: «Генеза», 2004. — С. 506.

⁸ Левіч В. Пам'ятник жабі, або національна ідея як втілення національного характеру. Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. Зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. мережі / Упоряд. О.Судакова. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 168.

⁹ Пасховер А. Настоящий Янукович. — С. 19–20; Зущик Ю. Восток — дело тонкое. — С. 23 // Кореспондент. — №35 (274). — 2007. — 16 сентября.